

प्राथमिक स्तरावर समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. मनिषा इंदानी

विभाग प्रमुख, शिक्षणशास प्रशाळा,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

श्री. दत्तात्रय सोनवणे

संशोधक विद्यार्थी,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

सारांश :

जीवन कौशल्य ही अशी क्षमता आहे जी आपल्याला समायोजन करण्यास आणि सकारात्मक वागण्यास मदत करतात. जेणेकरून आपण दारोजच्या जीवनातील आव्हानांना प्रभावीपणे सामोरे जाऊ शकू. (जागतिक आरोग्य संघटना).

आजच्या जीवनामध्ये सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितीमध्ये झपाट्याने बदल होत आहेत. या बदलांमुळे विद्यार्थी गोंधळून गेलेला आहेत. पालकांच्या आणि शिक्षकांच्या मोठ्या अपेक्षांच्या ओझ्याखाली विद्यार्थी दडपला गेला आहे. त्यामुळे स्वतःला समजून घेण्याची क्षमता विकसित होण्यास त्यास अडसर निर्माण होत आहेत. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे हे शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट मानले जाते. त्या सर्वांगीण विकासामध्ये मानसिक क्षमतांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून शिक्षण अधिकाधिक जीवनकेंद्रित करून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास साधता येतो.

१९९७ मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने १० मूलभूत जीवन कौशल्ये यांची निवड करण्यात आली असून या जीवन कौशल्यांचा समावेश शालेय अभ्यासक्रमात करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्तरावर शालेय विभागात या दहा जीवन कौशल्यांचा समावेश आढळतो का? भाषा विषयाबरोबर इतर विषयातून जीवन कौशल्ये रुजविण्यासाठी शिक्षकांना संधी मिळते का? शालेय अभ्यासातील पाठ्यक्रमाबरोबर इतर सहशालेय उपक्रमातून जीवन कौशल्ये रुजविण्यासाठी शाळा पातळीवर किती आणि कोणते प्रयत्न केले जातात? या संबंधी माहितीचा शोध घेण्यासाठी सर्वेक्षण या पद्धतीचा वापर करून मुलाखत तंत्राच्या सहाय्याने २० शिक्षकांची आणि मुख्याध्यापकांची मुलाखत घेतली आहे. प्राथमिक स्तरावर विविध विषयात आलेली जीवन कौशल्यांचा शोध घेण्यासाठी सर्वेक्षण या पद्धतीतील दस्तऐवज या पद्धतीचा वापर करून इयत्ता १ ली ते ५ वी पर्यंत भाषा, गणितख परिसर अभ्यास, कला, कार्यानुभव, शारीरिक शिक्षण इत्यादी विषयांच्या पाठ्यपुस्तकांचे विश्लेषण केले असता संशोधना अंती वेगवेगळ्या जीवन कौशल्यांची संख्या वर्गानिहाय किती प्रमाणात समाविष्ट आहे हे निष्कर्षात मांडण्यात आले आहे.

कीवर्ड्स : जीवन कौशल्ये, प्राथमिक शिक्षण, सहशालेय उपक्रम, शैक्षणिक अभ्यासक्रम, शिक्षकांची भूमिका, शालेय पातळी, दस्तऐवज विश्लेषण, मुलाखत तंत्र, , सर्वांगीण विकास.

प्रस्तावना :

एकविसाव्या शतकामधल्या विज्ञान, तंत्रज्ञानातील वेग व जागतिकीकरणाची प्रक्रिया यामुळे आपल्या जीवनशैलीत फार मोठा बदल झाला आहे. त्याचे परिणाम वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक स्तरावर झालेले दिसून येतात. या बदलांना सामोरे जाण्यासाठी काही आवश्यक अशी जीवन कौशल्ये आत्मसात करणे गरजेचे झाले आहे. बदल हा निसर्गाचा नियम आहे. त्यामुळे होणाऱ्या बदलांना आपल्याला व आपल्या मुलांना सामोरे जाऊन त्यांच्याशी समायोजन करणे आवश्यक आहे.

जीवन कौशल्य शिक्षण म्हणजे जीवनोपयोगी शिक्षण. ज्या गोष्टी आपण एकत्र कुटुंब पद्धतीमुळे घरात सहज व नकळत शिकत होतो, त्या आता काळ बदलल्यामुळे मुद्दाम शिकवाव्या लागत आहेत. या गोष्टींचा आता शालेय अभ्यासक्रमात समावेश करवा लागत आहे. चार भिंतींच्या आतील शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांना जीवन जगतांना उपयोग व्हावा या साठी जीवन कौशल्य शिक्षण देणे आज काळाची गरज झाली आहे. कुटुंब आणि शाळा दोघांचेही ध्येय एकच आहे, ते म्हणजे मुलाच्या / विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास साधणे, खरं म्हणजे या कामात सर्वच सामाजिक घटकांचाही हातभार असावा.

प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचे वय हे अत्यंत संस्कारक्षम वय असते. त्यामुळे मुलांना आयुष्यभर उपयोगी पडतील अशी कौशल्ये शालेय वयातच शिकणे आवश्यक आहे. आणि नुसती शिकून नव्हे तर ही कौशल्ये शिकल्यानंतर आपल्या दैनंदिन जीवनात त्यांचा उपयोजन करता आले पाहिजे. तरच एक संतुलित व्यक्तिमत्त्व आकाराला येईल. या जीवनोपयोगी कौशल्यांनाच जीवन कौशल्ये म्हटले आहे. कार्यकुशल नागरिक निर्माण होण्यासाठी ज्ञान, कौशल्ये आणि मुख्य आत्मसात करण्यासाठी जीवन कौशल्ये शिक्षण हे व्यक्तीला सक्षम करतात. या विचाराने जागतिक आरोग्य संघटनेने १९९७ मध्ये जीवन कौशल्ये शिक्षणाचा शालेय अभ्यासक्रमात असावा असे सुचवले.

जीवन कौशल्य ही असंख्य असू शकतात. कौशल्यांचे वर्गीकरण मृदू (मऊ) आणि कठिण कौशल्य या दोन प्रकारात करण्यात आले आहे. काही संशोधनाच्या माध्यमातून हे दिसून आले की करिअर मधील यशात ८०% वाटा हा मऊ कौशल्यांचा असतो, तर फक्त २०% वाटा हा तांत्रिक कौशल्यांचा असतो. जगातील कोणत्याही देशातील नागरिकांना किमान कोणते शिक्षण मिळावे. जेणेकरून त्यांचे जीवन संपन्न होईल या विचारातून युनिसेफ व जागतिक आरोग्य संघटना यांच्या सहकार्याने जागतिक

प्रत्येक देशातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठीचा एक सामुदायिक कार्यक्रम निश्चित करण्याच्या हेतुने जीवन कौशल्ये शिक्षणाचा उदय झाला. त्यानुसार १. स्वयं-जाणीव, २. सह संवेदना/समानाभुती, ३. चिकित्सक विचार, ४. सर्जनशील विचार, ५. निर्णय क्षमता, ६. समस्या निराकरण, ७. परिणामकारक संप्रेषण, ८. आंतरव्यक्ती संबंध, ९. ताण-तणावाचे व्यवस्थापन, १०. भावनांचे व्यवस्थापन ही १० गाभाभूत जीवन कौशल्ये (थक्क) ने सांगितलेली आहेत. ही दहा कौशल्ये एकमेकास पूरक व परस्परसंबंधित आहेत. विद्यार्थ्यांना या कौशल्यांची जाणीव जागृती करून देण्यासाठीच प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रम याच कौशल्यांवर आधारित आहे. त्यानुसार २००५ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक आराखड्यात (छउझ २००५) जीवन कौशल्ये शालेय अभ्यासक्रमात असावी असा उल्लेख झाला. तर २०१० च्या राज्य अभ्यासक्रम आराखड्यात जीवन कौशल्ये शिक्षण हे शालेय अभ्यासक्रमातून दिले जात असतांना शिक्षकाची भूमिका काय असावी यावर विचार मांडण्यात आले आहेत.

जीवन कौशल्ये व यांचे अर्थ :

‘स्व’ ची जाणीव : स्वतःला ओळखणे, आपली बलस्थाने, क्षमता, कार्य, कुशलता, मर्यादा, इच्छा, आवड-निवड, उणिवा याविषयी स्पष्ट जाणीव असणे.

सह संवेदना / समानाभुती : एखादी व्यक्ती जी आपणाशी निगडित असो अथवा नसो, आपण तिच्या ठिकाणी आहोत असे समजून तिच्या सुखदुःखाशी समरस होऊन तिला जाणून घेणे, इतरांच्या भावनांशी समरस होणे म्हणजे दुसऱ्याच्या भूमिकेत शिरणे.

चिकित्सक विचार : माहितीचे किंवा अनुभवाचे स्वतःच्या क्षमतेनुसार वस्तुनिष्ठ स्वरूपात सुक्ष्मपणे विश्लेषण आणि परीक्षण करण्याची क्षमता म्हणजे चिकित्सक विचार. एखाद्या विषयात विशिष्ट माहिती स्वीकारण्यापूर्वी अनेक लहान-लहान प्रश्नांच्या साहाय्याने त्या विचारांची सत्यासत्यता पडताबून पाहण्याची विचार प्रक्रिया. यामुळे ‘तर्कशुद्ध विचार’ या क्षमतेची निर्मिती होते.

सर्जनशील विचार : नेहमीपेक्षा वेगळा विचार, नाविन्याचा शोध, नवनिर्मिती कुतूहल, गरज किंवा समस्या यांच्या पुर्ततेसाठी चाकेशिबाहेरील मार्गाने जाऊन विचार करणे म्हणजे सर्जनशील विचार होय.

निर्णय क्षमता : समस्येतून बाहेर पडण्यासाठी पर्यायांचा विचार पूर्वाभुव किंवा सद्यस्थितीचे निरीक्षण करून तसेच परिणामांचा विचार करत योग्य पर्याय निवडीचा निर्णय.

समस्या निराकरण : जीवनात येणाऱ्या अडचणी किंवा समस्या सोडवण्यासाठी उपलब्ध उपायांपैकी योग्य उपाय निवडणे त्यानुसार कार्यवाही करणे.

परिणामकारक संप्रेषण : स्वतःच्या विचारांची शाब्दिक अथवा अशाब्दिक पद्धतीने प्रभावीपणे अभिव्यक्ती करता येणे म्हणजेच परिणामकारक संप्रेषण कौशल्य होय.

आंतरव्यक्ती संबंध : दैनंदिन जीवनात ज्यांच्याशी नेहमी आपले संबंध असतात ते सर्वांयने निकोप ठेवण्याचे प्रयत्न म्हणजे आंतरव्यक्ती संबंध कौशल्ये होय. व्यक्ती व्यक्तीमधील आदर,

प्रामाणिकपणा, विश्वास यांच्यावर परस्पर संबंध अवलंबून असतात.

ताण-तणावाचे व्यवस्थापन : दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या ताण-तणावाचा/दडपणाचा शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन त्याचे योग्य व्यवस्थापन करणे.

भावनांचे व्यवस्थापन : स्वतःच्या व इतरांच्याही भावना जाणून घेणे, त्या भावनांचा स्वतःच्या वर्तनावर होणाऱ्या परिणाम लक्षात घेऊन आवश्यकतेनुसार भावनांचे नियंत्रण किंवा व्यवस्थापन करणे म्हणजे भावनांचे समायोजन किंवा व्यवस्थापन होय.

जीवन कौशल्य शिक्षणाचे महत्त्व आणि गरज :

शिक्षणाने मानवीची प्रगती होते. उच्च विद्याविभूषित होणे ही प्रत्येक विद्यार्थ्याची इच्छा असते. शिक्षणाने व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा बहुआयामी, बहु ढंगी, चौफेर विकास व्हावा अशी अपेक्षा आहे. व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी, ‘स्व’ च्या जाणीवेसाठी, अर्थपूर्ण जीवन जगण्यासाठी, समाधान मिळविण्यासाठी, जगण्यासाठी, जीवनातील समस्या व आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, आत्मविश्वासाच्या विकासासाठी, यशस्वी जीवन जगण्यासाठी जीवनातील धैर्य साध्य करण्यासाठी, चिकित्सक विचार करण्यासाठी जीवन कौशल्यांची आवश्यकता असते.

- १) व्यक्तीमध्ये असलेल्या आंतरिक शक्ती व गुणवैशिष्ट्यांची जाणीव होण्यास मदत करणे.
- २) दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या अडचणी / समस्यांवर विचारपूर्वक निर्णय घेऊन मार्ग करणे.
- ३) परिसरातील माहिती, ज्ञान, इतरांचे विचार इ. ग्रहण करून प्रभावी संवाद साधण्याची सक्षमता करणे.
- ४) परिस्थितीची जाणीव करून घेऊन योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे.
- ५) इतरांबद्दल आदर, प्रेम, समानाभु भूती बाळगून समाजाविषयी हितकर कृती करणे.
- ६) एकमेकांबद्दल दया, प्रेम, आदर, समभावना बाळगून वैयक्तिक व सामाजिक संबंध निकोप ठेवणे.
- ७) परिसरातील घटना, कृती, प्रसंग इ. बाबत विचारपूर्वक निर्णय घेण्याची क्षमता येणे.
- ८) आपल्यानुसार इतरांतील सुख-दुःखात सहभागी होण्यास प्रवृत्त करते.
- ९) परिसरातील घटना तर्क व अनुमान काढून निष्कर्ष काढता येण्याची क्षमता येणे.
- १०) एखादी कृती पारंपरिक ऐवजी नाविन्यपणे मांडण्यास मदत करण्याची क्षमता विकसित करणे.

प्राथमिक स्तरावर समाविष्ट जीवन कौशल्य शिक्षण :

बालकाची सुरुवातीची वर्षे अर्थात प्राथमिक स्तरावरील वर्षे ही फार मोलाची असतात. या काळातल्या शिक्षणाचा ठसा आयुष्यभर कायम राहतो. सध्याच्या धावला जीवनशैलीत बहुतांश ठिकाणी आई-वडील दोघेही अर्थार्जनासाठी बाहेर पडत असल्याने व विभक्त कुटुंब लहान मुलांना पालकांचा सहवास फार कमी मिळतो. त्यामुळे शाळांची पर्यायाने शिक्षकांची जबाबदारी जरा जास्त वाढली आहे. त्यामुळे जगभरात शिक्षण क्षेत्रात वेगवेगळे

प्रयोग होत आहेत आणि महाराष्ट्र ही तर शिक्षणाची प्रयोगशाळाच आहे. त्यानुसार जीवन कौशल्य शिक्षणाचा समावेश राष्ट्रीय शैक्षणिक आराखडा (NCF) २००५ नुसार शालेय अभ्यासक्रमात करण्यात आला आहे.

जीवन कौशल्य शिक्षणाच्या माध्यमातून जीवन आणि शिक्षण यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला तरच शिक्षण हे जीवनोपयोगी होईल. त्यासाठी शाळांनी फक्त शैक्षणिक केंद्रे असून चालणार नाही, तर त्यांनी ज्ञान व कौशल्ये यांची केंद्रे बनले पाहिजे. असे सार्थ उद्गार भूतपूर्व राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांचे आहेत. यादृष्टीने प्राथमिक स्तरावर प्रयत्न केले जातात. शालेय स्तरावरील सर्व विषयांमध्ये जीवन कौशल्यांचा समावेश केलेला आढळतो. प्रत्येक शाळा / मुख्याध्यापक / शिक्षक आपापल्या वर्ग / विषय नुसार विविध क्रिया / उपक्रमांच्या माध्यमातून, विविध अध्ययन अनुभूतीद्वारे जीवन कौशल्य शिक्षण देतांना दिसतात. विविध चर्चासत्रे, व्याख्याने, माहितीपट, शिबिरे, कार्यशाळा या द्वारे विद्यार्थ्यांना जीवन कौशल्य शिक्षण दिले जाते.

वरील पद्धतीचे कार्य बहुतांश शाळेत केले जाते. विविध विषयातून जीवन कौशल्य रुजविता यावीत यासाठी शिक्षक विविध अध्ययन अनुभूतींचा वापर करतात. आता पर्यंत झालेल्या संशोधनाच्या निष्कर्षावरून ७०% शिक्षक जीवन कौशल्य रुजविण्याचा प्रयत्न करतात. २०% शिक्षक प्रभावीरित्या प्रयत्न करत नाही तर १०% शिक्षकांना जीवन कौशल्यांविषयी सखोल माहिती नाही. त्यावर आधारित शासनाकडून प्रभावी असे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमही झालेले नाहीत. तसेच प्रशिक्षण कार्यक्रमात मुख्य विषयावर भर दिला जाऊन जीवन कौशल्यावर पाहिजे तितके सयोल मार्गदर्शन मिळत नाही. म्हणून शिक्षकांना अध्ययन-अध्यापनातून जीवन कौशल्य रुजविण्यात अडचणी येतात. म्हणून जीवन कौशल्य शिक्षणाविषयी प्रत्येक वर्ग/विषय शिक्षकांचे स्वतंत्र व ऑनलाईन शिक्षक प्रशिक्षण होणे आवश्यक आहे असे शिक्षकांच्या मुलाखतीवरून लक्षात येते.

प्राथमिक स्तरावर केलेले संशोधन :

- १) **समस्या विषय** : प्राथमिक स्तरावर समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा चिकित्सक अभ्यास.
- २) **उद्दिष्टे** :
 १. प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात समाविष्ट जीवन कौशल्यांची चिकित्सा करणे.
 २. प्राथमिक स्तरावर विविध विषयात समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा अभ्यास करणे.
- ३) **गृहीतके** :
 १. प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्यांचा समावेश आहे.
 २. शिक्षक अध्यापन करतांना जीवन कौशल्य रुजविण्याचा प्रयत्न करतात.
- ४) **संशोधन प्रश्न** :
 १. प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात कोणत्या जीवन कौशल्यांचा समावेश आहे याचा शोध घेणे.

२. प्राथमिक स्तरावर विविध विषयात समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा शोध घेणे.

- ५) **संशोधनाची कार्यपद्धती** : सदर अभ्यासासाठी प्राथमिक स्तरावरील इयत्ता १ ते ५ वी वर्गाच्या भाषा, गणित, परिसर अभ्यास या विषयांच्या पाठ्यपुस्तकातील जीवन कौशल्यांची चिकित्सा करण्यासाठी सर्वेक्षण, दस्तऐवज विश्लेषण ही पद्धत वापरण्यात आली. प्राथमिक स्तरावर अध्यापन करणाऱ्या शिक्षक व मुख्याध्यापक यांना जीवन कौशल्याची किती माहिती आहे याचा शोध घेण्यासाठी नमुना म्हणून प्राथमिक स्तरावर अध्यापन करणाऱ्या २० शिक्षक / मुख्याध्यापकांची निवड केली. मुलाखत घेण्यासाठी मुलाखत या तंत्राचा वापर करण्यात आला.

निष्कर्ष :

- प्राथमिक स्तरावर सर्व जीवन कौशल्यांचा समावेश आहे.
- प्राथमिक स्तरावरील सर्व विषयांत जीवन कौशल्यांचा समावेश आहे.
- प्राथमिक स्तरावरील ८५% शिक्षकांना जीवन कौशल्यांविषयी माहिती आहे.
- प्राथमिक स्तरावरील वर्गनिहाय पाठ्यपुस्तकांची चिकित्सा केली असता खालील प्रमाणे जीवन कौशल्यांचा समावेश दिसून येतो.

वरील तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे लक्षात येते की इयत्ता १ ली ते ५ वी पर्यंत सर्व इयत्तेत जीवन कौशल्यांचा समावेश पाठ्यक्रमात आढळतो. मात्र विषय व पाठांची संख्या लक्षात घेता इयत्तेनुसार जीवन कौशल्यांचे प्रमाण कमी जास्त झालेले आढळते. या जीवन कौशल्यांचा समावेश विद्यार्थ्यांच्या वयानुरूप व मानसशास्त्राचा विचार करून केलेला असावा.

इयत्तेनुसार विश्लेषण पुढील प्रमाणे –

- **इ. १ ली** – भाषा व गणित विद्यापैकी भाषा विषयाच्या एकूण पाठ प्रत्यक्ष पाठांना क्रम दिली नसली तरी शिर्षक नुसार ३० पाठ आहेत. या पाठात वयानुरूप व क्षमतेनुसार जीवन कौशल्ये कमी प्रमाणात आढळतात. तरी 'स्व' ची जाणीव, चिकित्सक विचार ६ पाठात २०% भर आढळतो.
- **इ. २ री** – भाषा व गणित विषयापैकी भाषा विषयाच्या पाठांची संख्या २८ असून यात १४ पाठात 'स्व' ची जाणीव ५०%, चिकित्सक विचार १२ पाठात ४२.८%, सह संवेदना ११ पाठात ३९.२% सर्जनशील विचार १० पाठात ३५.७% या जीवन कौशल्यांवर अधिक भर दिलेला दिसून येतो.
- **इ. ३ री** – भाषा, गणित व प. अभ्यास या विषयापैकी भाषा विषयाच्या पाठ्यपुस्तकातील पानांची संख्या २६ असून यात १९ पाठात 'स्व' ची जाणीव ७३%, १६ पाठात सह संवेदना ६१.५% १५ पाठात चिकित्सक विचार ५७.६% १४ पाठात सर्जनशील विचार व परिणामकारक संप्रेषण ५३% आढळते.

- **इ. ४ थी** – भाषा, गणित व प. अभ्यास पैकी भाषा विषयाच्या पाठांची संख्या २५ असून यात १९ पाठात 'स्व' ची जाणीव ७६%, १५ पाठात सर्जनशील विचार ६०%, १४ पाठात सह संवेदना व चिकित्सक विचार ५६% याप्रमाणे जीवन कौशल्यावर अधिक विचार केलेल्या आढळतो.
- **इ. ५ वी** – भाषा, गणित व प. अभ्यास या विषयापैकी भाषा विषयाच्या पाठांची संख्या २७ असून यात २२ पाठात निर्णय क्षमता ८१.४%, २० पाठात सह संवेदना व चिकित्सक विचार ७४% १९ पाठात सर्जनशील विचार, परिणामकारक संप्रेषण व भावनांचे व्यवस्थापन ७०.३% यावर अधिक भर आढळतो. एकंदरीत सर्व जीवन कौशल्य व इयत्ता १ ली ते ५ वी चे विषय पाठ्यक्रम यांचे विश्लेषण केले असता असे लक्षात येते भाषा विषयातून मोठ्या प्रमाणात रुजविता येणारी जीवन कौशल्य म्हणजे भाषा विषयाच्या १३६ पाठांपैकी ७४ पाठात 'ख' ची जाणीव ५४.४%, ६७ पाठात चिकित्सक विचार ४९.२%, ६५ पाठात सह संवेदना ४७.७%, ६१ पाठात सर्जनशील विचार ४४.८% या जीवन कौशल्यांवर अधिक भर दिलेला दिसून येतो. प्राथमिक स्तरावरील मुलांचे वय व समज यांचा विचार करून 'स्व'ची जाणीव, चिकित्सक विचार, सह संवेदना व सर्जनशील विचार यांचा समावेश मानसशास्त्रीय दृष्ट्या केलेला असावा. तसेच इतर जीवन कौशल्ये कमी अधिक प्रमाणात पाठात समाविष्ट असली तरी सर्व जीवन कौशल्याचा भाषा विषयाप्रमाणे इतरही विषयात केलेला आढळून येतो. विद्यार्थ्यांच्या बाल मनावर खेळकर वृत्तीमुळे मोठ्याप्रमाणे ताण अथवा दडपण येत नसल्यामुळे ताण-तणावाचे व्यवस्थापन या जीवन कौशल्यावर कमी भर दिलेला आढळून येतो.

शिफारशी :

१. प्राथमिक स्तर पाठ्यपुस्तकांमध्ये जीवन कौशल्य शिक्षणाचा समावेश मोठ्या प्रमाणात असावे.
२. प्राथमिक स्तरावरील सर्वच शिक्षकांना जीवन कौशल्य शिक्षणाचे प्रशिक्षण द्यावे.
३. जीवन कौशल्य शिक्षणाबाबत पाठ्यपुस्तकातून जीवनोपयोगी ज्ञान व माहिती शिक्षण देणारे पाठ समाविष्ट करावेत.

■ ■ ■

४. विद्यार्थ्यांची क्षमता व कुवतीनुसार सहज व सोप्या पद्धतीने समजतीक असे जीवन कौशल्यांचा समावेश पाठ्यक्रमात असावा.
५. शाळेय परिसर व पाठ्यपुस्तक यांचे सांगड घालून शिक्षकांनी सहशालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून जीवन कौशल्य शिक्षण द्यावे.
६. प्राथमिक स्तरावर अभ्यासक्रमात अंतर्भूत जीवन कौशल्यांचे दृढीकरण शिक्षकांद्वारे करण्यात यावे, त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होईल.
७. जीवन कौशल्य शिक्षण मार्गदर्शिका तयार करताना विद्यार्थ्यांच्या वयानुरूप, क्षमतानुसार, भाषा, चित्रे, आशय व मूल्यमापन पद्धती यांचा योग्य विचार व्हावा.

संदर्भसूची :

१. प्रा. भारंबे इंदुमती, डॉ. इंदानी मनिषा, डॉ. जगताप मंगला (२०२१), जीवन कौशल्य, पुणे: अक्षरवेध प्रकाशन.
२. पंडित बी. वी. (२००५), शिक्षणातील संशोधन, पुणे : नुतन प्रकाशन.
३. भिताडे वि. रा. (२००६), शैक्षणिक संशोधन पद्धती, पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.
४. डॉ. सोनवणे रंजना (२०२०), जीवन कौशल्य शिक्षण, जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन.
५. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम मंडळ, पुणे पाठ्यपुस्तके इ. १ ली.
६. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम मंडळ, पुणे पाठ्यपुस्तके इ. २ री.
७. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम मंडळ, पुणे पाठ्यपुस्तके इ. ३ री.
८. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम मंडळ, पुणे पाठ्यपुस्तके इ. ४ थी.
९. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम मंडळ, पुणे पाठ्यपुस्तके इ. ५ वी.
१०. लष्करी ज्योती (२०१७), उच्च प्राथमिक स्तरावर भूगोल विषयात समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा चिकित्सक अभ्यास.